

Kolendo, Jerzy

"L'iscrizione di C. Castricio Calvo.
Aspetti di storia economica e sociale",
Antonio Sabattini, Bologna 1983 :
[recenzja]

Przegląd Historyczny 77/2, 416-418

1986

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

bieżącej wręcz analizy olbrzymiego materiału źródłowego autorka bada, na ogół w układzie chronologicznym łącząc go z ujęciem problemowym, źródła wpływu niewolnictwa, pozycję prawną i społeczną niewolnika, rolę ekonomiczną niewolników, charakter i warunki ich pracy, wreszcie — acz nie w postaci osobnego rozdziału — zakres tego zjawiska. Wnioski mają kapitalne znaczenie właśnie dla tak żywych ciągle dyskusji teoretycznych.

Otóż nie ulega wątpliwości, że niewolnictwo nie mogło być podstawową a tym bardziej jedyną siłą produkcyjną w warunkach Egiptu grecko-rzymskiego, gdzie gospodarka opierała się na pracy chłopów egipskich. Z drugiej strony panowanie greckie a potem rzymskie upowszechnia właśnie niewolnictwo jako typ zależności a także jako formę pracy zależnej w gospodarstwach osadników greckich i macedońskich. Nigdy jednak nie staje się ono źródłem wyłącznego utrzymania jakiejś „klasy właścicieli niewolników” bo i ta warstwa jest niezmiernie zróżnicowana. Nie można więc mówić o klasie niewolników, ani o klasie ich właścicieli. Zauważmy, że autorka w ten sposób przeciwstawia się i jednej, i drugiej sygnalizowanej na wstępie tendencji. Niewolnictwo antyczne nie jest bowiem zjawiskiem marginesowym, życie zhellenizowanego mieszkańca Egiptu bez niewolników byłoby nie do pomyslenia, ale też nie żyje on wyłącznie dzięki istnieniu niewolnictwa.

Praca ta pozwala więc zrozumieć specyfikę antyku w ogóle, nie tylko gdy idzie o typ stosunków społeczno-gospodarczych. Pozwala zrozumieć, że pewien typ zależności może być niezmiernie ważnym elementem struktury społecznej i ważnym czynnikiem określającym mentalność, kulturę, nierzadko działania polityczne ludzi danej cywilizacji bez decydowania o charakterze sposobu produkcji teje cywilizacji.

W. L.

Antonio Sabattini, *L'iscrizione di C. Castricio Calvo. Aspetti di storia economica e sociale*, „Deputazione di Storia Patria per le Province di Romagna. Documenti e Studi” t. XIV, Bologna 1983, s. XI, 86, 1 nlb.

Praca A. Sabattini, formalnie będąca szczegółowym komentarzem jednej tylko inskrypcji, w rzeczywistości stanowi cenne studium przynoszące podsumowanie badań nad szeroko pojętą problematyką agrarną Italii w okresie Augusta. Punktem wyjścia rzucających autora jest interesująca inskrypcja nagrobna znaleziona w Forum Livii, (dzisiejsze Forlì) na terenie Emilii (CIL XI 600). Wystawił ją swym wyzwolencom C(aius) Castricius Calvus Agricola, były trybun jakiegoś legionu. Kryteria paleograficzne oraz analiza językowa pozwalają datować ten tekst na okres panowania cesarza Augusta. Inskrypcja ta, znana już od 1881 r., wzbudzała od dawna ogromne zainteresowanie badaczy. Jeden z nich nazwał ten tekst „testamentem moralnym”, który zostawił C. Castricius Calvus, noszący bardzo charakterystyczny przydomek (*signum*) Agricola. C. Castricius określał się sam jako patron dobrych wyzwolenców, zwłaszcza tych, którzy starannie uprawiają ziemię. Zawarte w tym tekście zalecenia moralne sprowadzają się do tego, że należy być pobożnym (*pius*), dobrze życzyć patronowi, czcić rodziców i nie przeklinać. Ten program moralny zawarty w inskrypcji C. Castriciusa był rozmaicie interpretowany w literaturze przedmiotu. Część badaczy zwracała uwagę na możliwość pewnych zapożyczeń literackich (nauki „Siedmiu mędrców”, pewne echa Wergiliusza), inni zaś podkreślali, że mamy tu do czynienia z bardzo charakterystycznymi sformułowaniami odzwierciedlającymi tendencje ideologiczne

polityki cesarza Augusta. Rozważania autora idące właśnie po tej ostatniej linii próbują osadzić osobę C. Castriciusa w konkretnej rzeczywistości historycznej. Był on weteranem osadzonym na ziemi przez Augusta. Pewne pośrednie przesłanki, takie jak stempel do znakowania cegieł z imieniem Castricius znaleziony w rejonie Forum Livii oraz analiza topnimów, pozwalają wysunąć przypuszczenie, że był to bogaty posiadacz ziemski.

Postać zamożnego weterana, osiadłego na ziemi i chcącego się zaprezentować jako *agricola bonus*, A. Sabattini prezentuje na bardzo szerokim tle zarysowanym zarówno w ujęciu diachronicznym, jak też i synchronicznym. Autor analizuje przede wszystkim problematykę romanizacji terenów położonych na południe od Padu oraz kształtowania się na tym obszarze rzymskich struktur agrarnych. Takie ujęcie regionalne dziejów rolnictwa zasługuje na szczególną uwagę, gdyż pozwala cno na uchwycenie specyfiki Italii północnej, która przeżywała okres rozkwitu po aneksji przez Rzym. Można też w ten sposób zerwać z bardzo niedobłą tradycją globalnego traktowania przemian zachodzących w rolnictwie Italii III—I w. p.n.e., kiedy to dane dotyczące pewnych tylko regionów, np. Kampanii, czy Etrurii, przенси się, raczej bezpodstawnie, na całość Półwyspu Apenińskiego. Na szczególną uwagę zasługują w omawianej pracy obserwacje dotyczące migracji ludności rolniczej z Italii południowej i środkowej na tereny położone nad Padem. Kontynuacją tego procesu było w pewnym przynajmniej stopniu osadzanie na ziemi weteranów Augusta.

Analizę problematyki programu agrarnego Augusta należy uznać za najcenniejszą i najbardziej oryginalną część pracy Sabattiniego. Autor pokazuje w sposób przekonujący, że nie chodziło tu o apologię powrotu do pracy na roli i o odrodzenie warstwy drobnego chłopstwa. Byłyby to zjawiska całkowicie anachroniczne i niemożliwe do przeprowadzenia w nowych warunkach. Augustowi zależało jedynie na odrodzeniu pewnych aspektów *mos maiorum* związanych z tradycyjnym rolnictwem i o dostosowanie ich do nowej rzeczywistości. Było to nawiązywanie do tradycji Rzymu wczesnorepublikańskiego, do tradycji Cyncynata, Kuriusza Dentatusa i Atiliusza Regulusa, do ideałów wyrażonych w kantowej pochwałce *bonus agricola, bonusque colonus*.

W takiej to perspektywie, zdaniem autora, należałoby odczytać również pochwały pracy na roli w „Georgikach” Wergiliusza. Problematyce interpretacji poematu poety z Mantui A. Sabattini poświęcił dużo miejsca dając dobry przegląd badań nad tym zagadnieniem. Na uwagę zasługuje też analiza reformy kolegium Braci Arwalskich. I w tym wypadku Augustowi nie zależało tyle na odrodzeniu archaicznego kultu płodności ziemi, co na wykorzystaniu propagandowym tego kolegium stworzonego według tradycji przez Romulusa.

W takim właśnie klimacie ideologicznym C. Castricius Calvus mógł sformułować swój program eksponujący znaczenie rolnictwa zarówno w swoim życiu, jak też w życiu zależnych od niego wyzwolenców.

Można byłoby się spodziewać, że tak wnikliwy komentarz do inskrypcji z Forum Livii przyniesie również analizę sytuacji wyzwolenców zatrudnianych w rolnictwie oraz da pewne uwagi dotyczące stosunków między patronem a jego *liberti*. Ten aspekt wybija się bowiem w całym tekście inskrypcji C. Castriciusa Calvusa. Do wyzwolenców skierowane są bowiem zalecenia moralne znajdujące się w tym napisie. Niestety, ten istotny aspekt został całkowicie pominięty w pracy Sabattiniego.

Inskrypcja C. Castriciusa Calvusa pozwala wyciągnąć wniosek o zatrudnianiu wyzwolenców przy uprawie ziemi, prawdopodobnie w charakterze zaradców. Tekst ten świadczy również o silnych tendencjach do indoktrynacji ideologicznej wyzwolenców. C. Castricius Calvus przekonuje ich, że należy być posłusznym

wobec patrona. Nagrodą za to będzie żal patrona po ich śmierci oraz wystawienie im nagrobka. Tak dobitnie wyłożona apologia solidaryzmu społecznego jest naturalnie czymś zupełnie wyjątkowym, jednak podobnych elementów można byłoby znaleźć wiele w literaturze łacińskiej. Przykładem mogą być informacje dotyczące stosunków między Ciceronem a jego ulubionym niewolnikiem Tironem. Zostały one zanalizowane w sposób wnikliwy przez M. Clavel-Leveque w artykule opublikowanym w pracy zbiorowej; „Texte, politique, idéologie: Cicéron”, Paris 1976, s. 247—302.

Również materiał epigraficzny może dorzucić sporo informacji o akcentowaniu przez patronów swojej życzliwości i sympatii wobec wyzwolenców i to nie tylko płci żeńskiej. Zagadnienie stosunków między patronem a wyzwolencami w świetle inskrypcji C. Castriciusa Calvusa z Forum Livii czeka na opracowanie. Wzorem będzie tu naturalnie praca A. Sabbatiniego oświetlająca wnikliwie problematykę historii agrarnej w świetle danych tego napisu.

J. K.

Gershen David Hundert, Gershen C. Bacon, *The Jews in Poland and Russia. Bibliographical Essays*, Indiana University Press, Bloomington 1984, s. 276.

Co roku na całym świecie ukazuje się co najmniej kilkaset książek i dużych artykułów naukowych poświęconych historii Żydów. Nie sposób zorientować się w tym ogromnym dorobku bez dobrej bibliografii. Jedną z najlepszych jest praca Hunderta i Bacona. Obejmuje ona teksty wydane od maja 1983 roku i jest trzecim tomem serii bibliograficznej wydawanej przez Anti-Defamation League of B'nai B'rith. Poprzednio ukazały się: „The Study of Judaism: Bibliographical Essays” (1972) i „Bibliographical Essays in Medieval Jewish Studies” (1976).

Tytuł pracy Hunderta i Bacona powinien właściwie brzmieć: eseje bibliograficzne i bibliografia do dziejów Żydów w Polsce, na Litwie i innych krajach Rzeczypospolitej do końca XVIII wieku, w Polsce porozbiorowej (z wyjątkiem Prus), w imperium rosyjskim w XIX i XX wieku oraz w II Rzeczypospolitej i ZSRR, choć i to sformułowanie nie oddaje pełnej zawartości książki. Dzieli się ona na dwie części. Pierwsza, opracowana przez Hunderta, obejmuje materiały o Żydach w Polsce i na Litwie od XII wieku do pierwszego rozbioru Polski. Dzieli się na sześć rozdziałów: encyklopedie, podręczniki, gazety i czasopisma; przeglądy i prace ogólne; autonomia żydowska; historie lokalne; historie poszczególnych okresów: prehistoria i problem chazarski, okres do 1500 roku, lata 1500—1648, 1648—1667 i po roku 1667; życie kulturalne i religijne. Każdy z tych rozdziałów to esej bibliograficzny omawiający poszczególne aspekty sygnalizowanych w tytułach tematów i najważniejsze ich opracowania. Całość części pierwszej zamyka obszerna, łączna bibliografia.

Druga część, podobnie zredagowana przez Bacona, poświęcona jest historii Żydów wschodnich od pierwszego rozbioru Polski do chwili obecnej. Składa się z sześciu rozdziałów: prace generalne; okres 1772—1795; Żydzi w Rosji carskiej 1772—1917; w II Rzeczypospolitej; Holocaust; Żydzi radzieccy od 1917 do dziś.

Prezentowana bibliografia nie wylicza absolutnie wszystkich prac poświęconych historii Żydów wschodnich i wydawanych w PRL. Niektóre artykuły, mniej ważne zdaniem autorów, zostały pominięte. Mimo to książka Hunderta i Bacona jest znakomitą i nieodzowną pomocą dla wszystkich badaczy zajmujących się tematyką żydowską.

P. W.